

יוסי ברוכי

חידת "מעוז צור"

למה שרים את הפיוט "מעוז צור" דווקא בחנוכה? מדוע לא בפסח ופורים, שגם לעניינם הוקדש בית מיוחד בשיר? הפיוט "מעוז צור" נכתב על ידי פייטן בשם מרדכי (שמו חתום בראשי הבתים), שחי כנראה בגרמניה במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה לסה"נ.¹

להלן נעמוד על הקשר המיוחד בין "מעוז צור" לחנוכה לאור הרמזים ההיסטוריים המשוקעים בפיוט. מקובל כי שלוש השורות הראשונות של הבית האחרון מתייחסות לגזרות תתנ"ו, הלוא הן הפרעות שערכו הצלבנים ביהודי גרמניה במהלך מסע הצלב הראשון (איר-סיון תתנ"ו; מאי-יוני 1096 לסה"נ):²

חֲשׂוֹף זָרוֹעַ קִדְשָׁךְ / וְקָרַב קָץ הַיְשׁוּעָה

נָקַם נִקְמַת דָּם עֲבָדֶיךָ / מֵאֶמְהָ הָרָשָׁעָה

כִּי אֶרְכָּה לָנוּ הַשָּׁעָה / וְאֵין קָץ לִימֵי הָרָעָה

הצלע הראשונה היא ציטוט מן המחרוזת האחרונה של הפיוט "אלהים בְּאוֹזְנֵינוּ שְׁמִיעֵנוּ", שכתב רבי אליעזר בר נתן (הראב"ן) על גזרות תתנ"ו (בקהילות אשכנז נהגו לאומרו כ"זולת" בשבת שלפני שבועות):

חֲשׂוֹף זָרוֹעַ קִדְשָׁךְ שְׁנִית קְנוֹתָנוּ,

כְּאֶשֶׁר מִנֶּף גָּאֵלְתָּ אֶת אֲבוֹתֵינוּ,

וְאִמְנָץ זָרוֹעֵנוּ כְּאֵז בְּיָם הָעֶבְרִיתָנוּ,

חוֹשֶׁה לְעִזְרָתָנוּ יי צוֹר יְשׁוּעָתָנוּ.

הצלע השלישית רומזת אולי לתפילת "אב הרחמים", שנתקנה לאחר גזרות תתנ"ו:³

1 א' פרנקל, "הזמר על הצלת וורמייזא וזמן חיבורו של 'מעוז צור'", המעין נד, ב (תשע"ד), עמ' 9–21. עד לפרסום מאמר זה של פרנקל הייתה מקובלת עמדתו של צונץ, שזמן חיבורו של "מעוז צור" אינו מאוחר למחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה לסה"נ. ראו סיכום המחקר בנושא: ד' ליפסון, "'מעוז צור' ממבט היסטורי", המעין מו, ב (תשס"ו), עמ' 29–34.

2 על מקורותיו של הבית האחרון כחלק בלתי נפרד מן הפיוט, ראו: פרנקל (שם), עמ' 16–17. לסיכום גלגוליה של הצנוורה על הבית האחרון, ראו: ליפסון (שם), עמ' 32–34.

3 בקשות נקמה מעין אלה שולבו בסיומי פיוטים נוספים שנכתבו באותה תקופה. ראו: פרנקל (שם), עמ' 17, הערה 38. ייתכן שתפילה לנקמה בנוצרים רמוזה גם בבית הראשון של הפיוט, במילים "תִּפְלוֹן בֵּית תִּפְלֵתִי, וְשֵׁם תִּזְדָּה נִזְבַּח". בפשטות מדובר כאן על תפילה לכינון

אב הרחמים שוֹכֵן מְרוֹמִים. בְּרַחֲמֵי הַעֲצוּמִים הוּא יִפְקֹד בְּרַחֲמִים
הַחֲסִידִים וְהַיִּשְׂרָאֵלִים וְהַתְּמִימִים. קִהְלוֹת הַקֹּדֶשׁ שֶׁמְסֹרוּ נַפְשָׁם עַל קִדְשֵׁי
הַשֵּׁם... יִזְכְּרוּ אֱלֹהֵינוּ לְטוֹבָה עִם שְׂאֵר צְדִיקֵי עוֹלָם. וְיִנָּקֶם לְעִינֵינוּ נְקָמָה
דָּם עֲבָדָיו הַשְּׂפֹדִים...

גם השורה השלישית (צלעות 5–6) רומזת לאשליה שהתנפצה באותם ימים.
בקרב היהודים באותה תקופה הייתה תקווה משיחית כי במחזור רנ"ו לבריאת
העולם תבוא הגאולה,⁴ על פי הכתוב "רְנוּ לַיַּעֲקֹב שְׂמָחָה" (ירמיהו לא, ו). מפח
הנפש הגדול בא לידי ביטוי בכמה יצירות שנכתבו באותה תקופה, ביניהן בפיוטו
הנ"ל של הראב"ן:

זָמַן אַחֵר זָמַן נִפְשָׁנוּ חִכְתָּה,
וְאַרְבֵּי מִשְׁפָּחָנוּ וְאַרְבֵּי לֵא עֲלֵתָה,
חֲשַׁבּוֹן רְנ"ו לַיַּעֲקֹב חֲכִינוּ יִשְׁעֵי בְּעֵתָה,
קִנְיָה לְשָׁלוֹם וְאֵין טוֹב לָעֵת מִרַפָּה וְהִנֵּה בְּעֵתָה.

אולם, המפתח לפתרון החידה נמצא בשורה האחרונה, שאותה שרים יהודים
כבר כמה מאות שנים, בלי שממש מבינים אותה: "דְּחָה אֲדָמוֹן / בָּצַל צִלְמוֹן /
הֶקֶם לָנוּ רַעִים שְׂבָעָה".

באופן פשוט ניתן לפרש כי הכינוי "אֲדָמוֹן" רומז לעשו,⁵ במשמעותו החז"לית
– רומי, ובמשמעותו הימי-ביניימית – הנצרות הקתולית, שמרכזת בוותיקן
שברומא; "צִלְמוֹן" פירושו "צלמוות" (בבלי, ברכות טו ע"ב); המילים "הֶקֶם לָנוּ
רַעִים שְׂבָעָה" רומזות לנבואת מיכה על ימות המשיח (מיכה ה, א–ה), והן
מבטאות תפילה לגאולה ולביאת משיח בן דוד.⁶ ההתייחסות במחרוזת האחרונה
למלכות אדום משלימה את סדרת ארבע המלכויות – בבל, פרס, יון, אדום –
האופיינית לפיוטים אשכנזיים רבים.⁷

בית המקדש והשבת עבודת הקורבנות למקומה, אולם דומה כי בחירת הפייטן במילים
"יִשְׁעֵי תוֹדָה נִפְתָּח" איננה תמימה. על פי אגדה המובאת בתלמוד (בבלי, סנהדרין מג ע"א)
"תודה" הוא שמו של אחד מתלמידי ישוע הנוצרי שהוצאו להורג, וכאסמכתה לגזר דינו
הובא הפסוק "זִבְחַ תוֹדָה יִכְבְּדֻנִּי" (תהילים נ, ג). קטע זה חסר במהדורות רבות של
התלמוד הבבלי בשל הצנזורה הנוצרית, אך הוא נמצא בכתבי יד, בדפוס הראשון,
ובמהדורות חדשות שנדפסו בארץ.

4 מחזור רנ"ו החל בשנת ד'תתמ"ו (1086 לסה"נ).

5 על פי "ויצא הראשון אדמוני" (בראשית כה, כה). "אדמוֹן" ככינוי לעשו מופיע כבר בפיוטי
הקלירי ובפיוטים נוספים. ראו: פרנקל (שם), עמ' 17 והערה 39.

6 כמקובל בסיומם של פיוטים אשכנזיים, ראו: פרנקל (שם), עמ' 17 והערה 36.

7 פרנקל (שם), עמ' 16–17.

אולם נדמה כי במילים "דָּחָה אֶדְמוֹן בְּצֶל צֶלְמוֹן" מסתתר רמז היסטורי מדויק יותר.

כבר בראשית המחקר ההיסטורי המודרני נעשה ניסיון לקשור בין "אֶדְמוֹן" לקיסר הגרמני פרידריך ברברוסה, שפירוש שמו הוא אדום הזקן, וכזה הוא כנראה גם היה. הקיסר הגרמני היה מן העומדים בראש מסע הצלב השלישי שהתארגן במערב אירופה לאחר מפלת הצלבנים בקרני חיטין מול צבאו של צאלאח א-דין (1187 לסה"נ). להשלמת הקישור צוין כי בדרכו לארץ הקודש כבש ברברוסה את העיר הסלג'וקית קוניה שבאנטליה (מאי 1190 לסה"נ), ששמה הקדום היה "איֶקוֹנוֹס", והיא "צֶלְמוֹן" הנזכרת בפיוט (איֶקוֹן=צלם). על פי גישה זו משמעות המילים האחרונות "הָקָם לָנוּ רֹעִים שְׁבָעָה" היא תפילה להצלחתם של צאלח א-דין ולוחמיו שיצאו למערכה נגד הצלבנים.⁸

אולם קישור זה סובל ממספר קשיים: ראשית, לא היו פרעות ביהודים בתקופה זו. שנית, על פי עדותו של רבי אפרים מבונא בן התקופה, הקיסר פרידריך ברברוסה הוא שמנע את הפרעות, הגן על נתיניו היהודים, והורה לכמרים שלא לנבוח עליהם.⁹ שלישית, המערכה על איֶקוֹנוֹס הייתה חסרת משמעות מבחינת היהודים בני הדור, וספק אם בכלל שמעו עליה. רביעית, זמן קצר לאחר שכבש את איֶקוֹנוֹס, טבע הקיסר ברברוסה בנהר סולאץ שבקיליקיה ומת, ואם אדמוֹן הוא ברברוסה עלינו להניח שמחבר "מעוז צור" שמע על כך שברברוסה כבש את איֶקוֹנוֹס, אך טרם שמע על מותו של ברברוסה, שהתרחש זמן קצר לאחר מכן.¹⁰

יש לחפש אם כן פתרון אחר.

מוצע בזאת כי האירוע ההיסטורי המהווה את המפתח להבנת הביטוי הנידון הוא ועידת קלרמוֹן. בנובמבר 1095 התכנסו בעיר קלרמוֹן (Clarmont) שבצרפת (כיום Clermont-Ferrand) ראשי הכנסייה הקתולית. שם דיווח הכומר פטר דה-אמיין על המצב הקשה בארץ הקודש, ובעקבות כך נשא האפיפיור אורבן השני את נאומו, וקרא לאבירי אירופה לצאת לארץ הקודש ולהציל אותה מידי

8 י"ט לוינסקי, ספר המועדים, ה, תל-אביב תשי"ז, עמ' 188.

9 ספר הזכירה לרבי אפרים מבונא, בתוך: א"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ו, עמ' קל. פרנקל עמד על משמעות השימוש בפועל נב"ח אצל רבי אפרים מבונא ביחס לנצרות, ראו: פרנקל (שם), עמ' 18–19.

10 לדחיית זיהויו של "אדמוֹן" עם הקיסר פרידריך ברברוסה, ראו גם ליפסון (לעיל הערה 1), עמ' 30–31, פרנקל (שם), עמ' 18.

הכופרים. בעקבות נאום זה החלו להתארגן הצלבנים שיצאו לדרכם בחודשי האביב, והחריבו בדרכם את קהילות שו"ם בפרעות הידועות כגזרות תתנ"ו. ועידת קלרמון התרחשה בעיצומם של ימי החנוכה בשנת ד'תתנ"ו,¹¹ וייתכן שזו העילה לכתיבתו של "מעוז צור" דווקא כזמר לחנוכה. נראה כי המילה "צלמון" רומזת לשם המקום – קלרמון. Clar בצרפתית הוא מואר באור בהיר, ברור. המשורר המיר את האור שבשם המקום בצל. ועידת קלרמון נרמזת באופן דומה בשני פיוטים נוספים שנכתבו על רקע גזרות תתנ"ו, ואת שניהם נהגו לומר כ"זולת" בקהילות אשכנזיות שונות בשבת שלפני חג השבועות. בפיוט "אלהי אקראך בְּמַחְשֵׁב" כתב הפייטן רבי שמואל בר יהודה:

הַמֶּן חֵיל שְׁעִיר (=עשו)...
וְעָדוּ לְקָרְן אֶפְלָה,

בְּכַבֹּד נוֹצְרֵי לְהַתְהַלֵּלָהּ,

וְהִנֵּה אֵימָה חֲשִׁיכָה גְדוֹלָה.

אין ספק כי במילים "וְעָדוּ לְקָרְן אֶפְלָה" רמז הפייטן לוועידת קלרמון, כאשר משחק המילים דומה לזה של הפייטן מרדכי ב"צלמון" – במקום "קָרְן אוֹרָה" כתב "קָרְן אֶפְלָה" (הביטוי "קָרְן אפל" מקורו בבבלי, תענית כב ע"ב).

בפיוט "אלהים בְּאוֹזְנֵינוּ שְׁמַעֲנוּ" כתב רבי אליעזר בר נתן (הראב"ן):

טוֹב קִיְנוּ וְהִנֵּה אֶפֶל וְאַשְׁמִנִּים,

לְמַחְזוֹר רְנִי וְאַחַת עֶשְׂרֵה שָׁנִים,

יִחָדּוּ נוֹעֲצוּ הַשּׁוֹנְאִים גּוֹי עַז פָּנִים,

אֲזִי עָבַר עַל-נַפְשִׁנוּ הַמִּים הַגְּדוֹלִים.

המחרוזת עוסקת בוועידת קלרמון ונראה כי לא במקרה נקט הפייטן במילים "אֶפֶל וְאַשְׁמִנִּים" – שתי מילים שמשמעותן חושך. יתירה מזו, המילה "אַשְׁמִנִּים" היא מילה נדירה מאוד,¹² ודומה שהפייטן בחר דווקא בה בגלל האותיות "מנ" הנכללות בה, שיחד עם המשמעות הכוללת של החשכה, משלימות את הרמז לשם המקום "קלרמון".

11 ש' ברנפלד, ספר הדמעות, א, ברלין תרפ"ד, עמ' קמג.

12 מילה יחידאית שמקורה בישיעהו נט, י, ומשמעותה מתפרשת מתוך ההקשר כ"מחשכים" (כך רש"י בשם מנחם בן סרוק, ואחרים).

קלרמון בצרפתית הוא "ההר המואר", ועל כן מתואר אדמון כמי שעומד בצילו של ההר האפל – "בצל צלמון". ייתכן שהשימוש במילה "בצל" נועד לרמוז רמיזה נוספת: אותיות "בצל" הן אותיות "צלב".

כעת נותר לברר מיהו אדמון. לאחר שסללנו את הדרך, התשובה קלה יחסית. כאמור, הכינוי "אדמון" רומז לעשו,¹³ במשמעותו החז"לית – רומי, ובמשמעותו הימי-ביניימית – הנצרות הקתולית, שמרכזה בוותיקן שברומא. ניתן להניח, אם כן, כי בכינוי "אדמון" ביקש המשורר לרמוז לאפיפיור, כמי שעומד בראש הכנסייה הקתולית הנוצרית.

ייתכן כי הרקע ההיסטורי של הפיוט נרמז גם בבית הראשון, אך שובש במרוצת הדורות מחוסר הבנה.

בסוף הבית הראשון כתוב:

לַעֲתָ תִּכְיֶין מְטָפֶחַ / מְצָר הַמְּנַפֵּחַ

אָז אָגְמוֹר / בְּשִׁיר מְזֻמּוֹר / חֲנֻכַּת הַמְּזַבֵּחַ

נראה כי הצלע האחרונה מתייחסת לחג החנוכה. רמוזים בה שלושה מרכיבים שנוהגים להוסיפם בתפילות ימי החג: הלל ("אָז אָגְמוֹר"), קריאה בתורה בפרשת חנוכה המזבח ("חֲנֻכַּת הַמְּזַבֵּחַ") ואמירת "מזמור שיר חנוכה הבית לדוד" (תהלים ל) בסוף התפילה ("אָגְמוֹר בְּשִׁיר מְזֻמּוֹר חֲנֻכַּת").

אך מיהו ה"צָר הַמְּנַפֵּחַ"?

במספר פיוטים של רבי אפרים מבונא, שחי בגרמניה במאה השתים-עשרה לסה"נ (זמן חיבורו המשוער של "מעוז צור"), נעשה שימוש בפועל לנבוח ביחס לנצרות בכלל, ובפרט ביחס לדברי ההסתה של הכמרים הנוצרים נגד היהודים.¹⁴ לאור זאת ולאור קישורו של המזמור לוועידת קלרמון ייתכן שאת הצלע הראשונה יש לתקן כך: "לַעֲתָ תִּכְיֶין מְטָפֶחַ (מ)צָר הַמְּנַפֵּחַ – אָז אָגְמוֹר בְּשִׁיר מְזֻמּוֹר חֲנֻכַּת הַמְּזַבֵּחַ!"

כוונת הפייטן הייתה לרמוז לנאומו של ה"צָר הַמְּנַפֵּחַ", הלוא הוא האפיפיור אורבן השני, שנישא בוועידת קלרמון בעיצומם של ימי החנוכה בשנת תתנ"ו, לאמור – למרות הכול עם ישראל חי וחוגג את חג החנוכה!

13 ראו לעיל הערה 5.

14 ראו לעיל הערה 9.

נספח: לזהות מחברו של "מעוז צור"

על הקשר הסגנוני בין "מעוז צור" לפיוט "מה יפית" (מזמירות השבת) שחיבר רבי מרדכי בן יצחק, עמד כבר אברהם פרנקל.¹⁵ רבי מרדכי בן יצחק חי כנראה במאה השנים-עשרה בגרמניה. ההשערה כי רבי מרדכי בן יצחק הוא גם מחברו של "מעוז צור" גובתה על ידי אברהם פרנקל במספר ראיות כבדות משקל.

להלן הצעה לתוספת חיזוק קטנה.

יש לשים לב לדרך שבה חתם רבי מרדכי בן יצחק את שמו בפיוט "מה יפית": חמשת הבתים הראשונים פותחים באותיות "מרדכי", הבית השישי פותח באותיות "בר" ברצף בראש המילה הראשונה, והבית השביעי נפתח במילים "יצו חסדו קדוש" שיוצרות בראשי התיבות את השם "יצחק". הבית האחרון נפתח במילים "חי זקף" שיוצרות בראשי התיבות את המילה "חזק". הפיוט "מעוז צור" בנוי גם הוא על אקרוסטיכון "מרדכי" בראשי חמשת הבית הראשונים, והמילה "חזק" בראשי התיבות בפתיחת הבית האחרון – "חשף זרוע קדש". שם אביו של הפיוטן לכאורה אינו נזכר. אולם אם נעיין היטב נדמה שניתן למצוא אותו גם ב"מעוז צור", סמוך ונראה לבית האחרון של הפיוט:

רַבּ בְּנֵי / וְקִנְיָנוּ / עַל הָעֵץ תִּלְיָת:

יְוֹנִים נִקְבְּצוּ עָלֵי / אֲזִי בִימֵי חֲשָׁמַיִם

וּפְרָצוּ חֲמוֹת מְגִדְלִי / וְטָמְאוּ כָּל הַשְּׁמָיִם

וּמְנוֹתַר קִנְיָנִים / נִעְשָׂה גַם לְשׁוֹשָׁנִים

ניתן להבחין בארבע השורות הרצופות הללו במילים "בן יצחק" הנוצרות מחיבור אותיות המופיעות במילה השנייה של כל שורה. העובדה שהאות צ' איננה מופיעה בראש המילה היא אמנם תופעה נדירה, אך יש תקדימים לכך. למשל בפיוט "דָּרוֹר קָרָא" לדונש בן לברט מופיע שמו של דונש בראשי התיבות של ארבעה מהבתים, אך בשני הבתים הנותרים הוא מופיע אמנם בכל צלע אך לא בראשי התיבות (במדבר, ברוש, ולזהר, שלומים; הדוד, במוג, ונרחיב, לשוננו).